

Chapter - 2

रघुकौत्ससंवाद

अभ्यासः

प्रश्न 1. संस्कृतभाष्य उत्तरं लिखत -

- (क) कौत्सः कस्य शिष्यः आसीत् ?
- (ख) रघुः कामं अध्वरम् अनुतिष्ठति स्म?
- (ग) कौत्सः किमर्थं रघु प्राप?
- (घ) मंत्रकृताम् अग्रणीः कः आसीत्?
- (ङ) तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः नरेन्द्रः कथामिव आहाति स्म?
- (च) चटकोऽपि कं न याचते ?
- (छ) कौत्स्य गुरुः गुरुदक्षिणात्वेन कियद्भानं दयमिति आदिदेश?
- (ज) रघुः कस्मात् परिवादत् भीतः आसीत्?
- (झ) कस्मात् अर्थं निष्क्रष्टु रघुः चकमे ?
- (ञ) हिरण्यमयं वासना के शांशुः?
- (ट) कौ अभिनन्दसत्वौ अभूतम् ?

उत्तरम् :

- (क) कौत्सः महर्षेः वर्तनतोः शिष्यः आसीत्।
- (ख) रघुः 'विश्वजित्'-नामकम् अध्वरम् अनुतिष्ठति स्म।
- (ग) कौत्सः गुरुदक्षिणार्थं धनं यचितुं रघु प्राप।

(घ) मंत्रकृताम् अग्रणीः मंत्रः वरतन्तुः आसीत्।

(ङ) तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः नरेन्द्रः स्तम्बेन अविशिष्टः निवारः इव अहाति स्म।

(च) चटकोऽपि निर्गलीताम्बगर्भं शरदघनं न याचते।

(छ) कौत्स्य गुरुः गुरुदक्षिणात्वेन चतुर्दशकोटिः सुवर्णमुद्राः प्रदेयाः इति अधिदेश।

(ज) 'कश्चित् याचः गुरुप्रदेयम् अर्थं राघोः अनवाप्य अन्यं दातारं गतः' इति परिवादत् रघुः भीतः आसीत्।

(झ) कुबेरात् अर्थं निष्क्रष्टुम् रघुः चकमे।

(ञ) हिरण्यमयं विष्टं गृहकोषे नियुक्तः अधिकारिणः शासनसुः।

(ट) रघु कौत्सः च।

प्रश्न 2. कोष्ठकात् समुचितं पदमादाय रिक्तस्थानानि पूरयत् -

(क) यशसा अतिथिं प्रत्युज्जगम। (प्रकाशः, कृष्णः, अतिथियः)

(ख) मान्धनाग्रयायी तपोधनम् उवाच। (विषमपतिः, अकृताञ्जलिः, कौत्सः)

(ग) कुशाग्रबुद्धे ! कुशली । (ते शिष्यः, ते गुरुः, अग्रणीः)

(घ) हे राजन! सर्वत्र अवेहि। (दुःखम्, वार्ताम्, असुखम्)

(ङ) स्तम्बेन अवशिष्टः इव आभासि । (धान्यम्, निवारः, वृक्षः)

(च) हे विद्वन् ! गुरवे कियत् प्रदेयम्।। (त्वया, माया, लोकेन)

(छ) अचिन्तयित्वा गुरुणा अहमुक्तः। (शरीरक्लेशम्, अर्थकार्यम्, रोगक्लेशम्)।

उत्तरम् :

(क) प्रकाशः

(ख) विशम्पतिः

(ग) ते गुरुः

(घ) वर्तम्

(ङ) निवारः

(च) त्वया

(छ) अर्थकार्यम्।

प्रश्न 3. अधोलचितानां सप्रसङ्ग हिन्दीभाष्य व्याख्या कार्या

(क) कोटीश्चतस्रो दश चाहर।

(ख) माभूत्परीवादनवावतारः।

(ग) द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्।

(घ) निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात्।

(ङ) दिदेश कौत्साय समस्तमेव।

उत्तरम् : (क) महर्षि वरतन्तु मन्त्रद्रष्टा ऋषि थे। विद्या के संस्थापक कौत्स ने गुरुदक्षिणा को स्वीकार करने का आग्रह किया। चौदह करोड़ स्वर्णमुद्राओं का ऑर्डर दे दिया।

(ख) उन्हें यह डर है कि कहीं भी पेजों में यह निंदा न हो जाए कि कोई याचक रघु के पास आया और खाली हाथ लौट गया था।

(ग) धन का प्रबंधन कैसे करें।

(घ) धन के स्वामी कुबेर पर आक्रमण की योजना विफल है।

(ङ) कुबेर स्वर्ण की अभिलाषा कर देता है।

प्रश्न 4. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानेषु विशेष्य विशेषणपदानि पाठ्यांशात् चित्वा लिखत

- (क) अध्वरे।
(ख) कोषजातम्।
(ग) अनुमितव्ययस्य।
(घ) फलप्रसूतिः।
(ङ) विवर्जिताय।

उत्तरम्: (क) विश्वजित् अध्वरे।

(ख) नी शेष विश्वजितः कोषजातम्।

(ग) अग्रयपात्र अनुमितव्ययस्य।

(घ) अरण्यकोपात्र फलप्रसूतिः।

(ङ) समयविषाविवर्जिताय।

प्रश्न 5. विग्रह पूर्वकं समासनाम निर्देशितत -

(क) उपत्तविद्यः	(ख) तपोधनः
(ग) वरतन्तुशिष्यः	(घ) महर्षिः
(ङ) विहिताध्वराय	(च) जगदेकनाथः
(छ) नृपतिः	(ज) अनवाप्य

उत्तरम्:

(क) उपत्तविद्या: = उपत्त प्राप्ता विद्या येन सः। (बहुव्रीहिः समासः)

(ख) तपोधनः = तपः एव धनं यस्य सः... (बहुव्रीहिः समासः)

(ग) वरतन्तुशिष्यः = वर्तनतोः शिष्यः (षष्ठी-तत्पुरुषः)

(घ) महर्षिः = महान् ऋषिः (कर्मधारयः)

(ङ) विहिताध्वराय = विहितम् अध्वरं येन सः, तस्मै। (बहुवृहिः समासः)

(च) जगदेकनाथः = जगत् एकानां, षष्ठी तत्पुरुषः

(छ) नृपतिः = नृणां पतिः। (षष्ठी-तत्पुरुषः)

(ज) अनवाप्य = न अवप्य। (नञ्-तत्पुरुषः)

प्रश्न 6. अधोलिखितानां पदानां समुचितं योजनं कुरुत -

(अ)	(आ)
(क) ते	(1) चतुर्दश
(ख) चतस्रः दश च	(2) गुरुदक्षिणार्थी
(ग) अस्खलितोपचारम्	(3) अहानि
(घ) चैतन्यम्	(4) स्वस्ति अस्तु
(ङ) कौत्सः	(5) प्रबोधः प्रकाशो वा
(च) द्वित्राणि	(6) भक्तिम्

उत्तरम् :

(अ)		(आ)	
(क)	ते	(4)	स्वस्ति अस्तु
(ख)	चतस्रः दश च	(1)	चतुर्दश
(ग)	अस्खलितोपचारां	(6)	भक्तिम्
(घ)	चैतन्यम्	(5)	प्रबोधः प्रकाशो वा
(ङ)	कौत्सः	(2)	गुरुदक्षिणार्थी
(च)	द्वित्राणि	(3)	अहानी

प्रश्न 7. प्रकृतिप्रत्ययविभागः क्रियताम् -

(क) अर्थी (ख) मृण्मयम् (ग) शासितुः (घ) अवशिष्टः (ङ) उक्त्वा (च) प्रस्तुतम्
(छ) उक्तः (ज) अवाप्य (झ) लब्धम् (ञ) अवेक्ष्य।

उत्तरम्.

(क) अर्थी	= अर्थ + इनि > इन्	(पुँल्लिङ्गम् प्रथमा-एकवचनम्)
(ख) मृण्मयम्	= मृत् + मयट्	(नपुं०, प्रथमा-एकवचनम्)
(ग) शासितुः	= √ शास् + तृच्	(पुँल्लिङ्गम् षष्ठी-एकवचनम्)
(घ) अवशिष्टः	= अव + √ शास् + क्त	(पुँल्लिङ्गम् प्रथमा-एकवचनम्)
(ङ) उक्त्वा	= √ वच् + क्त्वा	(अव्ययपदम्)
(च) प्रस्तुतम्	= प्र + √ स्तु + क्त	(नपुं०, प्रथमा-एकवचनम्)
(छ) उक्तः	= √ वच् + क्त	(पुँल्लिङ्गम् प्रथमा-एकवचनम्)
(ज) अवाप्य	= अव + √ आप् + ल्यप्	(अव्ययपदम्)
(झ) लब्धम्	= √ लभ् + क्त	(नपुं, प्रथमा-एकवचनम्)
(ञ) अवेक्ष्य	= अव + √ ईक्ष् + ल्यप्	(अव्ययपदम्)

प्रश्न 8. विभक्ति-लिङ्ग वचनादिनिर्देशपूर्वकं पदपरिचयं कुरुत -

(क) जनस्य (ख) द्वौ (ग) तौ (घ) सुमेरोः (ङ) प्रातः (च) सकाशात् (छ) मे
(ज) भूयः (झ) वित्तस्य (ञ) गुरुणा

उत्तरम्:

पदम्	—	मूलशब्दः	—	लिङ्गम्	—	विभक्तिः	—	वचनम्
(क) जनस्यः	—	जन	—	पुँल्लिङ्गम्	—	षष्ठी	—	एकवचनम्
(ख) द्वौ	—	द्वि	—	पुँल्लिङ्गम्	—	प्रथमा/द्वितीया	—	द्विवचनम्
(ग) तौ	—	तद् (सर्वनाम)	—	पुँल्लिङ्गम्	—	प्रथमा/द्वितीया	—	द्विवचनम्
(घ) सुमेरोः	—	सुमेरु	—	पुँल्लिङ्गम्	—	पञ्चमी/षष्ठी	—	एकवचनम्
(ङ) प्रातः	—	अव्ययपदम्						
(च) सकाशात्	—	अव्ययपदम्						
(छ) मे	—	अस्मद्	—	त्रिषु लिङ्गेषु	—	चतुर्थी/षष्ठी	—	एकवचनम्
		(मह्यम् / मम — इति स्थाने विकल्पेन प्रयुक्तं पदम्)						
(ज) भूयः	—	अव्ययपदम्						
(झ) वित्तस्य	—	वित्त	—	नपुंसकलिङ्गम्	—	षष्ठी	—	एकवचनम्
(ञ) गुरुणा	—	गुरु	—	पुँल्लिङ्गम्	—	तृतीया	—	एकवचनम्

प्रश्न 9. अधोलिखितानां क्रियापदानाम् अन्येषु पुरुषवचनेषु रूपाणि लिखत -

(क) अग्रहीत् (ख) दिदेश (ग) अभूत् (घ) जगाद (ङ) उत्सहते (च) अर्दति
(छ) याचते (ज) अवोचत्

उत्तरम्:

	उपसर्गः + धातु	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क) अग्रहीत्	— √ गृह्	लङ्	प्रथमः	एकवचनम्
(ख) दिदेश	— √ दिश्	लिट्	प्रथमः	एकवचनम्
(ग) अभूत्	— √ भू	लुङ्	प्रथमः	एकवचनम्
(घ) जगाद	— √ गद्	लिट्	प्रथमः	एकवचनम्
(ङ) उत्सहते	— उत् + √ सह्	लट्	प्रथमः	एकवचनम्
(च) अर्दति	— √ अर्द्	लट्	प्रथमः	एकवचनम्
(छ) याचते	— √ याच् (आत्मनेपदम्)	लट्	प्रथमः	एकवचनम्
(ज) अवोचत्	— वच्	लङ्	प्रथमः	एकवचनम्

प्रश्न 10. अधोलिखितानां पदानां विलोम पदानि लिखत -

(क) निःशेषम् (ख) असकृत् (ग) उदारम् (घ) अशुभम् (ङ) समस्तम्

उत्तरम्:

(विलोमपादनि)

(क) निःशेषम् - शेषम्

(ख) असकृत् - सकृत्

(ग) उदारम् - अनुदारम्

(घ) अशुभम् - शुभम्

(ङ) समस्तम् - व्यस्तम्

प्रश्न 11. अधोलिखितानां पदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

(क) नृपः (ख) अर्थी (ग) भासुरम् (घ) वृष्टिः (ङ) वित्तम् (च) वदान्यः (छ) द्विजराजः
(ज) गर्वः (झ) घनः (ञ) वार्तम्

उत्तरम् :

(वाक्यप्रयोगाः)

(क) नृपः (राजा) - एकदा एकः नृपः आसीत्।

(ख) अर्थी (याचकः) - कौत्सः गुरुदक्षिणार्थम् अर्थस्य अर्थी आसीत्।

(ग) भासुरम् (भास्वरम्) - रघुः भासुरं सुवर्णराशिं कौत्सय अयच्छत्।

(घ) वृष्टिः (वर्षा) - ह्यः तीव्रा वृष्टिः संजाता।

(ङ) वित्तम् (धनम्) - वित्तं यत्नेन संरक्षेद्।

(च) वदान्यः (दानी) - रघुः याचकेषु उदारः वदान्यः आसीत्।

(छ) द्विजराजः (चन्द्रमाः) - रात्रौ आकाशे द्विजराजः दिव्यति।

(ज) गर्वः (अहंकारः) - तस्य प्रशंसां श्रुत्वा महान् गर्वः अनुभूतः मया।

(झ) घनः (मेघः) - घनः अधिकः अद्य वृष्टिः सम्भाविता।

(ञ) वार्तम् (कुशलताम्) - राजा प्रजायाः वर्तम् इच्छति।

प्रश्न 12. अधोलिखितानाम् अन्वयं कुरुत-

(क) सः मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात् अतिथेयः।

(ख) समाप्तविद्येन माया महर्षिः पुरस्तात्।

(ग) स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये त्वदर्थम्।

उत्तरम् :

(क) **अन्वयः** सः अनर्गशीलः, यशसा प्रकाशः, अतिथियः, वीतहिरण्मयत्वात् मृमण्ये पात्रे अर्घ्यं निधाय श्रुतप्रकाशम् अतिथिं (कौत्सं) प्रति उज्जागम।

(ख) **अन्वयः** समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै विज्ञापितः अभूत्। स चिराय अस्खलितोपचारां तां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् अगण्यत्।

(ग) **अन्वयः** स त्वं मदीये महिते प्रशस्ते अग्न्यगारे चतुर्थः अग्निः इव वसन् द्वित्राणि अहानि सोढुम् अर्हसि। हे अर्हन्! त्वदर्थं साधयितुं यावत् यते।

प्रश्न 13. अधोलिखितेषु प्रयुक्तानाम् अलङ्काराणां निर्देशं कुरुत-

(क) 'यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः'॥

(ख) शरीरमात्रेण नरेन्द्र! तिष्ठन्न भासि इवावशिष्टः॥

(ग) तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं वज्रभिन्नम्॥

उत्तरम् : (क) अस्मिन् वाक्ये उपमा अलङ्कारः वर्तते।

(ख) अस्मिन् वाक्ये उत्प्रेक्षा अलङ्कारः अस्ति।

(ग) अस्मिन् वाक्ये उत्प्रेक्षा अलङ्कारः अस्ति।

प्रश्न 14. अधोलिखितेषु छन्दः निर्दिश्यताम् -

(क) तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं वरतन्तुशिष्यः॥

(ख) गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्व नवावतारः॥

(ग) स त्वं प्रशस्ते महिते त्वदर्थम्॥

उत्तरम् :

(क) अस्मिन् वाक्ये उपजाति छन्दः अस्ति।

(ख) अस्मिन् वाक्ये उपेन्द्रावज्जा छन्दः वर्तते।

(ग) अस्मिन् वाक्ये उपेन्द्रावज्जा छन्दः वर्तते।

प्रश्न 15. 'रघु-कौत्ससंवाद' सरलसंस्कृतभाषया स्वकीयैः वाक्यैः विशदयत।

उत्तरम् : रघुः विश्वजिते यज्ञे सर्वस्वदानम् अक्रोत। तदा एव वर्ततुशिष्यः कौत्सः गुरुदक्षिणार्थं धनं यचितुं रघुम् उपागच्छत्। रघुः मृत्तिकापात्रे अर्घ्यम् आदय कौत्सं सत्कृतवान्। मृत्तिकापात्रेण कौत्सः ज्ञातवान् यत् रघुः तस्य धनाषां पूरयितुं समर्थः न अस्ति। मूलतः कौत्सः राज्ञे स्वस्ति कथयित्वा प्रतितुकामः अभावत्। 'रघोः द्यत् याचः अपूर्णकामः निवृत्तः' इति परिवादत् भीतः रघुः कौत्सम् अरुढय तस मनोरथम् अपृच्छत्। कौत्सः सर्वं वृत्तान्तं कथ्यन् अवदत्

महर्षि-वर्तन्तोः अहं चतुर्दश विद्याम् अधितवान्। ततः अहं तस्मै गुरुदक्षिणायै निवेदितवान्। सः मम गुरुभक्तिम् एव गुरुदक्षिणाम् अमान्यत्। मम भूयोभूयः निर्बन्धात् प्रकृतिः रुष्टः जातः। सः चतुर्दशविद्यापरिसंख्यया मह्यं चतुर्दशकोटिः सुवर्णमुद्राः उपहर्तुम् आदेश। मूलतः एव अहं धनार्थी सन् भवतः क्षुते आगच्छम्।

रघुः सर्वं वृत्तांतं श्रुत्वा कौत्सय द्वित्राणि दिनानि अतिथिरूपेण स्थितिं निवेदितवान्। कौत्सः राज्ञः निवेदनं विभिन्नान्। याचक-मनोरथं पूरयितुं रघुः प्रातः एव कुबेरम् अक्रमितुम् अचिन्तयत्। आक्रमणभीतः कुबेरः रात्रिरौ एव रघोः कोषगृहे सुवर्णवृष्टिम् अक्रोत। रघुः उदारभावात् समग्रं सुवर्णराशिं कौत्सय अयच्छत्। परन्तु कौत्सः केवलं चतुर्दशकोटिः मुद्राः गृहीत्वा गत्वान्। एवम् उदारः रघुः नीललोभः कौत्सः च द्वौ एव जगति धन्यौ अभावम्।